

Сторожівський курганий могильник

Publication deals with the results of investigations of five barrows with burials of late Sarmatian time, near the village Storozhove in Chutovo district in Poltava region. Five of them share some simular features: meridian orientation of the burial pits of rectangular form, ritual destructions of the skeletons, made yet after their death. The investigated necropolis is considered as late Sarmatian family necropolis, in wich is regarded coexistence of the specific Sarmatian burial rite with the placement into graves the inventories typical to Chernyakhov culture.

У 2007–2008 рр. Полтавська охоронна археологічна експедиція (Інститут керамології, Полтавський педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтавський краєзнавчий музей, Національний музей заповідник українського гончарства) провела охоронні археологічні розкопки курганів біля с.Сторожове Чутівського району Полтавської області. Майданний комплекс та групи курганів знаходяться на високому правому березі р. Коломак (притоки р. Ворскла), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами.

Пам'ятка відома з XVII ст., як “Сторожова могила” згадується у літописі Самійла Величка [Величко Самійло, 1991, Т. II, С. 405; Супруненко, 2007, С. 13]. Перші археологічні обстеження проведені М. Я. Рудинським у 1924 р. [Рудинський, 1928, Т. 1, С. 52; Рудинський, 1930, Т. 1, С. 129–131], яким знятий окомірний план майданоподібної споруди, проте опису курганної групи, яка досліджувалася дослідник не залишив та до загального плану не включив. Повторні розвідки здійснені співробітником Полтавського краєзнавчого музею Г. О. Сидоренко у 1946 р. виявили саме цю курганну групу [Сидоренко, 1945]. У 1987 р. майданна споруда оглянута І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком [Кулатова, Супруненко, 1987, Арк. 21–22; Кулатова, 1999, С. 63]. У 2002 р. майданний комплекс досліджувався С. В. Сапегіним — зроблений переріз двох бургтів, проведені часткові археологічні розкопки кургану зрубного часу із впускним похованням скіфської доби, пошкодженого скотомогильником, знятий план майданної групи та груп курганів [Сапегін, 2002].

Неподалік (за 0,4 км на схід) від курганної групи знайдена бронзова фібула. За класифікацією А. К. Амброза фібула відноситься до серії III, групи 18, типу 1 [Амброз, 1966, С. 72, Табл. 12:13]. За типологією Є. Л. Гороховського фібула належить до VII групи 2 серії (230–270 рр.) та траплялися у Поворсклі [Гороховський, 1988, С. 42–43; Обломський, 1999, С. 26–38; Гейко, 1998, С. 170].

Усього Сторожівський курганий могильник на 2007 р. складався з 19 курганоподібних насипів, висотою від 0,1 до 0,8 м, діаметром від 5 до 17 м. Кургани та курганоподібні насипи розміщені широтними рядами. Шість насипів (№ 1, 2, 4, 12, 6, 7) були розкопані в ході роботи експедиції 2007 р. Лише три з них містили по одному пізньосарматському похованню [Коваленко, Луговий, 2008, С. 34–44]. Чотири кургани (№ 11, 15, 16, 18) досліджені 2008 р. Один з них (№ 18) виявився курганом спорудженим над похованням катакомбної культури із шістьма впускними похованнями зрубної культури, курган № 16 містив половецьке поховання, два — по одному пізньосарматському похованню. Всі кургани досліджувалися вручну, по секторах, із залишенням двох перпендикулярних бровок, трасованих по сторонам світу. Подамо коротку характеристику пізньосарматських поховань.

Курган № 2. Висота — 0,12–0,42 м, діаметр — 10 м. Насип складався з однорідного чорного супіщаного лучно-дернового ґрунту. Похований чорнозем та лінія давнього горизонту чітко не простежувалася (0,8–0,9 м). Передматерик на глибині 1,0–1,15 м. З глибини 1,15–1,21 м — материк, жовто-білий пісок. Викид з поховання закиданий до поховальної ями.

Поховання знаходилося по центру, впусcene з рівня передматерика, з глибини 1,21 м R. Здійснене у катакомбі. Вхідна яма неправильної прямокутної форми із заокругленими кутами. Орієнтована по лінії північ — південь. Розміри: довжина 2,2 м, ширина в північній частині 0,75 м, в південній — 0,9 м. Стінки прямовисні. У ній виявлена переважно нижня частина кістяка людини. Катакомба збереглася повністю. Вона розпочиналася з північної частини вхідної ями. Орієнтована по лінії північ-південь. Довжина 2,3 м. Ширина на вході дорівнювала 0,75 м, північна частина розширювалася (переважно у західному напрямку) та округлювалася, досягаючи максимальної ширини 1,2 м. Дно катакомби знаходилося на 0,57 м нижче дна вхідної ями. На дні не зафіксовано жодних слідів підсипок, устілок тощо. Відсутні були сліди й від закладів чи перекриття катакомби. Висота аркового склепіння 0,85–0,90 м. Стінки та дно рівні. Основна частина людських кісток виявлена на початку (у південній частині) катакомби (обличчям на схід покладений череп, без нижньої щелепи, яка знаходилася за 0,4 м на північ від нього; ребра тощо). Перед черепом, біля зубів, за 2 см, знаходився дрібний фрагмент стінки глиняного ліпленого посуду 1,5 x 1,8 см. В цілому кістки верхньої частини тулубу людини були розкидані в хаотичному порядку, на рівні 1,3 м, у, переважно, у вузькій частині катакомби. У розширеній частині катакомби знайдені фрагменти, ймовірно залізного шила; розвал залізної двочленної підв'язної фібули. За 0,3 м від північної стінки катакомби знайдена посудина — двовушковий глек з короткою шийкою, опуклободим тулубом та рівним дном (Мал. 1). Вуха у поперечному перетині овальної форми. Зовнішня поверхня шерехата сірого кольору. Висота 19,0 см; діаметр вінець 8,8 см; діаметр шиї 8,3 см; діаметр тулубу 18,4 см; діаметр дна 8,2 см; діаметр вух 2,0 x 2,6 та 2,2 x 2,4 см.

Всі виявлені у похованні кістки належали одній людині — чоловіку 45–50 років (антропологічні визначення всіх поховань проведені науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології А. В. Артем'євим).

Курган №4 розміщувався у третьому ряді малих насипів, по центру курганної групи. Ви-

сота насипу 0,04–0,11 м R, розміри 6,0x4,0 м. Насип складався з однорідного чорноземного ґрунту. Материк залягав з глибини 0,75 м R. Лінія давнього горизонту не фіксувалася. Пляма єдиного в кургані поховання виявлена з рівня передматерика. Викид фіксувався у широтній бровці, обабіч плями поховання, на глибині 0,55 м, розмірами до 0,4 м, потужністю до 0,1 м. Основна ж його частина була скидана у поховальну яму.

Поховальна яма розміщувалася у північно-західному та південно-західному секторах кургану. Форма ями прямокутна — північні кути чіткі, південні округлі. Орієнтована яма по лінії північ-південь із незначним відхиленням на захід. Розміри ями 2,27 x 0,84 м. Стінки ями прямовисні, до глибини 1,30 м R, де зроблений уступ шириною 0,1 м. Дно ями рівне, впусcene на глибину 1,99 м R. В південно-західному кутку ями, на глибині 0,68 м від рівня виявлення, знайдений кістяк черепахи. Кістки людини не в анатомічному порядку. Вони розміщувалися трьома «масивами» на дні поховальної ями. Біля північної стінки — кістки обох стоп. На глибини 1,71 м R (1,01 м від рівня впуску ями), за 0,82 м від південної стінки, ближче до центру ями, знаходився череп людини без нижньої щелепи, покладений обличчям на схід. Біля зубів похованого знаходився фрагмент вінець посудини червоного кольору. Основне скупчення кісток знаходилося біля північної стінки ями, вперемішку із якими були кинуті і шість кісток домашнього бика та кози-вівці (за визначенням к.і.н О. П. Журавльова). Інших знахідок у похованні не виявлено. Всі кістки належали одній людині — чоловіку 30–35 років.

Курган №12 знаходився по центру четвертого ряду насипів. Висота насипу складала 0,29 м, розміри 6,7 x 6,3 м. Насип складений з чорнозему. З 0,85–0,95 м фіксувався передматерик; з 0,95–1,00 м залягав материк, жовтий лес. Лінія давнього горизонту не простежувалася.

Поховання №1 знаходилося у південно-східному та південно-західному секторах, за 0,9 м на південь від реперу, з глибини 1,0 м. Яма орієнтована по лінії південь-північ. Викид скинутий у яму. Форма її прямокутна — північні кути чіткі, південні заокруглені. Розміри ями: довжина 2,25 м, ширина у північній частині 0,95 м, у південній 0,65 м. Дно ями рівне.

Глибина 1,4 м (2,4 м R). Вздовж східної та західної стінок ями, з глибини 0,7–0,8 м — заплічки, шириною 0,15–0,25 м. Вздовж заплічок та на дні під ними — сліди від тонких жердин. З північної сторони яма мала невеликий підбій, шириною 0,9 м, довжиною 0,45 м. У заповненні знайдені: фрагмент денця горщика черняхівської культури; фрагменти сильно корозованого залізного виробу (вірогідно, залишки залізного шила). Кістки покійного (дорослій людині 40–50 років) були покладені до могили, із імітуванням анатомічного порядку.

Курган № 15 знаходився в першому південному ряді. Насип округлої, напівсферичної форми, дещо сповз по схилу. Діаметр 8 м, висота 0,46 (пд) — 0,05 (пн) м. Складений з щільного чорно-коричневого дернового чорнозему, у якому траплялися фрагменти стінок ліплених горщиків (епохи бронзи та раннього заліза), гончарних посудин (черняхівської культури та ручок античних амфор). Лінія давнього горизонту чітко не простежувалася (глибина 0,7–0,78 м R), похований чорнозем прослідковувався за структурою та викидом з поховальної ями, який лежав округлою плямою у північних секторах (максимальна потужність 0,3 м), а в південних був рознесений по давньому горизонту окремими вкрапленнями. Материк на глибині 1,14–1,29 (пд) м R.

Поховання №1 розміщене по центру насипу, яма прямокутної форми, із закругленими кутами із шириною 1,3–1,4 м, довжиною 2,8 м. Орієнтована по лінії північ-південь. Вздовж східної та західної стінок, на глибині 1,5 м — заплічки, шириною до 0,2 м. У північній частині ями підбій, довжиною 0,45 м, з підбою до дна ями — дві сходинки, шириною 0,32–0,54 м, висотою 0,2 м. Кістяк похованого розкиданий по дну ями хаотично, череп, під західною стіною, кинутий обличчям до низу, тобто вірогідно, поховання було пограбоване, або ритуально порушене. Серед інвентарю, крім кісток тварин, виявлений фрагмент залізного ножа із прямою спинкою, та фурнітурна пряжка.

За визначенням А. В. Артем'єва у кургані було похованого молодого чоловіка 16–18 років, зростом 162,0–166,0 см.

Результати радіовуглецевого датування зразків з цього поховання проведених в Київ-

ській радіовуглецевій лабораторії дали датування в межах 240–420 рр. н.е.

Курган №11 розміщувався у посадці, в середині третього широтного ряду. Форма насипу напівсферична. Висота 0,06–0,25 м, діаметр 6 м. Насип складений із чорно-коричневого дернового чорноземного ґрунту, лінія давнього горизонту не простежувалася (похований чорнозем з глибини 0,51 м R). Материк — 0,67 м R. Вхідна яма розміщувалася у південно-західному секторі, мала прямокутну форму, орієнтацію південь-північ. Ширина 0,8–0,65 (південь), довжина 2 м. У чорноземному ґрунті заповнення вхідної ями виявлені фрагменти нижньої частини кістяка покійного та два фрагменти залізного ножа. У північній частині вхідної ями від сходинки розпочинався вхід до катакомби. Склепіння катакомби аркове, її довжина 2,5 м, ширина 0,85 м, із звуженням до 0,3 м у північній частині. Дно рівне, глибина 2,36–2,42 м R. У катакомбі знаходився череп людини, завалений на правий бік, обличчям на пн-зх; кістки правої руки та велика гомілкорова кістка правої ноги, хребці, ребра. Біля черепа покладені дві великі кістки великої рогатої худоби та поставлені дві посудини: одноручний чорний гончарний глек черняхівської культури (Мал. 2) із пролискованими на верхній частині тулубу смугами. Частина вінець відбита в давнину та сколи заглажені. Розміри глека: висота — 21,4 см, діаметр вінець — 11, діаметр шиї — 8 см, діаметр тулубу — 16 см, діаметр дна — 7,5 см. За черепом — невеликий ліплений горщик, прикрашений перлинами по плечах сарматоїдного вигляду (Мал. 3). Висота горщика — 11,6 см, діаметр вінець — 8,8 см, діаметр шиї — 7,7 см, діаметр тулубу — 11,4 см, діаметр дна — 6,1 см.

За визначенням А. В. Артем'єва похований — чоловік віком 20–25 років, зростом 172,0–176,0 см.

Радіовуглецеве датування кістяних решток з цього поховання показує дещо ранішу від попередніх дату здійснення поховання — 100–130 рр. н.е.

Проведене співробітниками Інституту географії НАН України д.геогр.н. Ж. М. Матвіїшиною та к.геогр.н. О. Г. Пархоменком палеopedологічне дослідження похованого ґрунту кургану № 15 встановили його належність до

чорнозему звичайного, карбонатного, легкосуглинистого. Встановлені також гідротермічні умови пізньосарматського часу, яка була подібна до обстановки сучасного середнього степу або півдня лісостепової зони, із більшою посушливістю, у порівнянні із сучасним, що дозволяє стверджувати існування тут ландшафтів відкритих степів, які відкривали можливість руху аланського населення.

Підсумовуючи відзначимо, що курганных ровів в жодному випадку не простежено, проте нівелювання показує пониження край південних піл курганів, тобто вірогідно, ця ділянка використовувалася для вибору дерну для насипів. Поховальний обряд поховань не є безумовно тотожним: виділяються два типи поховальних споруд — два поховання в північноорієнтованих катакомбах, три поховання в північноорієнтованих прямокутних ямах із заплічками та підбоями. Отже, п'ять поховань виявляють кілька споріднених рис: меридіональна орієнтація поховальної ями, близька до прямокутної із заокругленими кутами форма, наявність заплічків, підбоїв, катакомб.

Особливістю цих поховань є навмисне порушення кісток похованих, яке, вірогідно здійснювалося після їх смерті. Випадки досліджень на черняхівських могильниках поховань з порушеними кістяками непоодинокі. Пояснення дослідників поділяються на дві основні гіпотези: ритуальне порушення (К. В. Гончаров,

Є. В. Махно, Е. А. Симонович, І. С. Винокур, Г. Б. Федоров, М. Г. Рошаль, Г. Ф. Нікітіна) та пограбування поховань (Д. Т. Березовець, В. П. Петров) [Елпашев, 1997, С. 94]. В якості робочої версії ми розглядаємо порушені поховання як такі, що піддані спеціальним ритуальним діям, які допомагають остаточному відправленню померлого до «іншого» світу.

Системності у розміщенні кісток не спостерігаємо, окрім двох однакових випадків укладання черепа на бік, без нижньої щелепи (у ямах із заплічками) та виявлення кісток нижньої частини тіла у вхідній ямі, а верхньої у катакомбі. Поки що не виявлено жодного жіночого поховання. Висновки антрополога А. В. Артем'єва, отримані в ході антропологічного опрацювання кістяків трьох похованих (кургани № 2, 4, 12) вказують на кровну спорідненість похованих. Це може вказувати на те, що сторожівський могильник є невеликим родовим некрополем II–IV ст. н.е., який позначає шлях міграції пізньосарматського, вірогідно, аланського племені. Поховання також є свідченням проникнення черняхівських традицій в середовище пізньосарматських племен, оскільки виявляють поєднання специфічного поховального обряду та типового черняхівського інвентарю. Отже, басейн Коломака, зважаючи на розташування тут таких пам'яток як Кантемирівка, Водяне, Новоселівка, можливо був контактною зоною цих племен.

Література

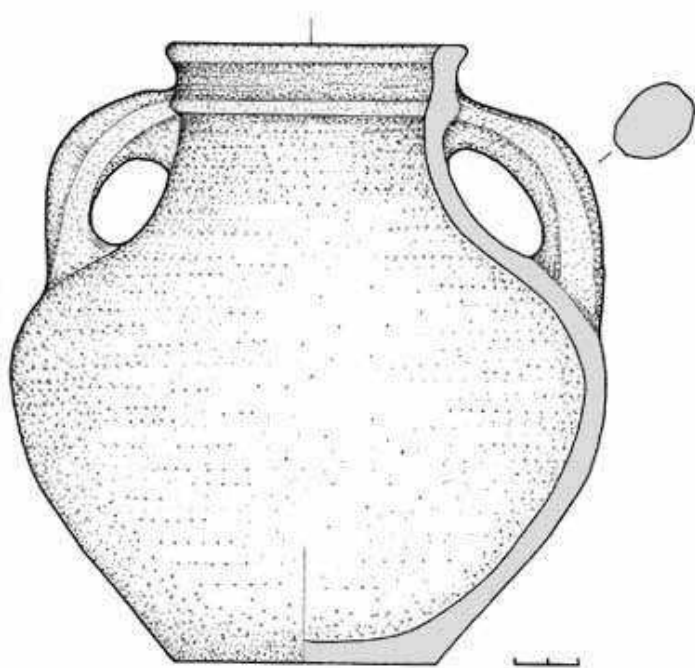
- Амброз А.К., 1966.* Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. — IV в.н.э. Москва.
- Величко С., 1991.* Літопис. Київ.
- Гейко А.В., 1998.* Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1–2.
- Гороховский Е.Л., 1988.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Дис. ... к.и.н. (рукопись). Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Елпашев С.В., 1997.* Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum. Петербургский археологический вестник. Санкт-Петербург-Кишинев.
- Коваленко О.В., Луговий Р.С., 2008.* Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника // Археологічний літопис Лівобережної України. № 1–2.
- Кулатова И.Н, Супруненко А.Б., 1987.* Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область). Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Кулатова І.М., 1999.* Майдани на Коломаку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ.
- Обломский А.М., 1999.* О времени появления черняховского населения на территории Днепроовского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. Сборник научных статей. Киев.
- Рудинський М., 1928.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю Музею. Полтава.
- Рудинський М., 1930.* Кантемирівські могили римської доби // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. Київ.
- Сапегін С.В., 2002.* Звіт про охоронні розкопки селітряного комплексу на території Полтавської області у 2002 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.
- Сидоренко Г.О., 1945.* Щоденник описів Середнє-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ПМК АН СРСР 13.09–10.10–45 р. // Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею.
- Супруненко О.Б., 2007.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Київ-Полтава.

Відомості про авторів

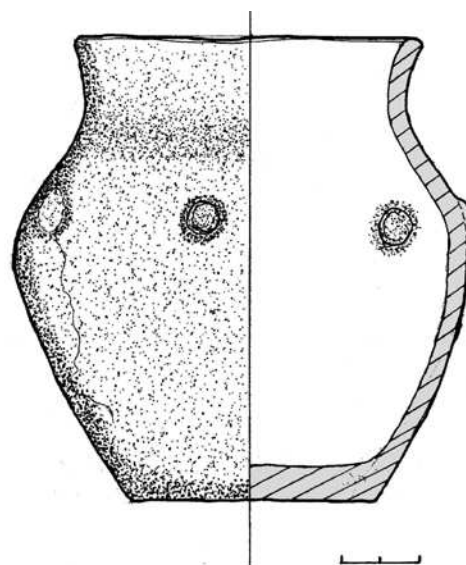
Коваленко Оксана Валентинівна — Полтава, ст. викладач кафедри історії України ПДПУ ім. В. Г. Короленка, мол. наук. співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ.

E-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

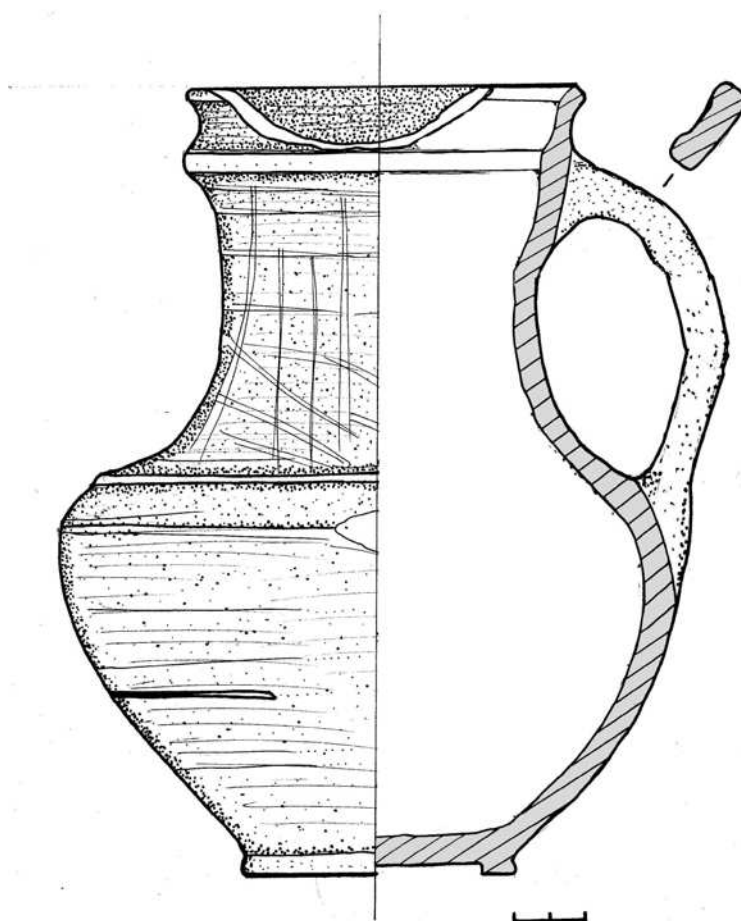
Луговий Роман Сергійович — Полтава, науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею.

Мал. 1. Двоушковий глек з поховання кургану № 2.
Глина, гончарний круг.

Мал. 2. Глек з поховання кургану № 11.
Глина, гончарний круг, лискування.

Мал. 3. Горщик з поховання кургану № 11. Глина, ліплення.